

Denken over ontwikkeling

Modernisme en postmodernisme

Na het jubeldenken in de jaren negentig, gelieerd aan het ineensstorten van het communisme en een vermeende economische opleving van de wereld in het verlengde van neo-liberalisering en globalisering, is er weer ruimte voor somberheid ontstaan. Het gaat blijkbaar toch niet zo goed als tal van westerse beleidsmakers en geleerden hadden aangekondigd. Meer en meer wordt vanuit onverdachte hoek toegegeven dat de wereld er niet beter op wordt. De groeiende ongelijkheid tussen Noord en Zuid en binnen samenlevingen, de burgeroorlogen en het ecologische verval zijn enkele verontrustende elementen van wat men het ontwikkelingsproces noemt.

Over 'ontwikkeling', zowel over de richting als over de te volgen strategie, zijn in de tweede helft van de vorige eeuw uitvoerige en verhitte discussies gevoerd. Geruime tijd was de keuze tussen uiteenlopende toekomstperspectieven – kapitalisme of socialisme/communisme in diverse varianten – onderwerp van politieke confrontaties en academische discussies. Maar sinds kort lijkt er slechts één paradigma te zijn overgebleven, dat van het neo-liberale mondialisme. Dit paradigma vertegenwoordigt het dominante westerse denken, dat uitgaat van de superioriteit van de westerse ontwikkeling. Als zodanig sluit het geheel aan bij eerdere visies, uitgedrukt in begrippen als beschaving, evolutie, ontwikkeling en modernisering, waarin eveneens het Westen als voorbeeld aan de rest van de wereld werd opgelegd.

Tegenover dit dominante ontwikkelingsdenken ontstond in de jaren zestig en zeventig een tegenbeweging van wetenschappers die opkwamen voor een vorm van ontwikkeling voorbij het kapitalisme of in elk geval voorbij een door westerse landen, bedrijven en banken gedomineerd kapitalisme. Namen als Frank, Wallerstein, Samir Amin, Baran, Althusser, Meillassoux, Susan George, Theresa Hayter en ook Wertheim kunnen in dit verband worden genoemd. Tegenover modernisering volgens westers model – vergelijkbaar met wat later globalisering zou worden genoemd – werden diverse alternatieven ontwikkeld (zie onder meer in Kitching 1989 en Hettne 1991). Die tijd is niet meer. Moder-

niseringsdenken verengde zich tot neo-liberaal marktdenken, waartegenover slechts één soort kritiek lijkt te zijn overgebleven: die van het postmodernisme.

In plaats van te zoeken naar alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden, verwerpt deze kritiek het idee van ontwikkeling als zodanig. Centraal in het postmodernisme staat de *deconstructie*: 'iedere interpretatie valt onvermijdelijk weer ten prooi aan de interpretatie van de interpretatie' (Veerman & Van Boheemen 1988: 21). Het geeft geen vastheid, geen structuren, geen 'groot verhaal' (Lyotard 1979; vgl. Van Peursen 1994, Wilterdink 2000). Als tegenstroom tegen de theorie en praktijk van het dominante, universele en mondiaal gestructureerde kapitalisme is het postmodernisme een aantrekkelijke ideologie gebleken.

In deze bijdrage zal ik het denken over ontwikkeling in postmodernistische geschriften aan een nadere beschouwing onderwerpen. Om te beginnen zal ik de uitgangspunten en achtergronden van dit denken proberen bloot te leggen. Vervolgens komt de kernvraag van dit artikel aan de orde: de vraag of de postmoderne verwerping van 'ontwikkeling' strookt met de gedachten en oriëntaties van de mensen om wie het gaat, de mensen op wie ontwikkelingsprojecten zijn gericht. Daartoe bespreek ik de gedachten over ontwikkeling zoals ik die in enkele dorpen in Noord-India heb aangetroffen. Op deze wijze hoop ik aan de abstracte en theoretische debatten over dit vraagstuk een empirische dimensie te geven.

De postmodernistische kritiek op 'ontwikkeling'

Het is niet moeilijk te wijzen op een aantal negatieve verschijnselen die met 'ontwikkeling' in verband kunnen worden gebracht. Kritische onderzoekers hebben gewezen op voortdurende armoede, groeiende ongelijkheid, ecologische rampen, sociale desintegratie en burgeroorlogen om te laten zien dat het grote ontwikkelingsvertoog zijn beloftes niet is nagekomen. Daaruit hebben postmoderne theoretici een radikale conclusie getrokken: ontwikkeling is niets dan een mythe. Aan de ene kant, beweren zij, geeft deze mythe westerse burgers de verzekering dat een meer humane toekomst in het verschiet ligt, aan de andere kant zet zij burgers in de Derde Wereld op een zijspoor door te bewerkstelligen dat zij de onbereikbare Westerse droom najagen. Er is ons, stelt Gilbert Rist (1997: 239), een virtuele wereld opgelegd, vergelijkbaar met de hemel in religies, waarin het gemeenschappelijke welzijn in de nabije toekomst zal worden gerealiseerd. Dit ontwikkelingsparadigma heeft, meent hij, alle kenmerken van een geloof: 'Elk geloof raakt gewend aan tijdelijke onzekerhe-

den, en raakt er ook door gevoed; de twijfels ondergraven in geen geval de sociale consensus.’

Niet alleen de notie van ontwikkeling, alle ideeën verbonden met ‘de moderniteit’ (rationaliteit, universalisme) worden in deze kritiek verworpen. Het streven is de ‘grote verhalen’ waarvan aangenomen wordt dat het verhalen van de westerse beschaving zijn, te deconstrueren, of met andere woorden te liquideren. Dit gaat gepaard met een tendens de Derde Wereld onder te verdelen in ontelbare gelokaliseerde culturen met eigen waarden en vertogen, die een intrinsieke waarde zouden bezitten en daarom beschermd moeten worden.

Tekenend voor de verandering die heeft plaatsgevonden – ook bij auteurs die zich niet postmodern noemen – is de titel van een boek dat in 1996 ter ere van Andre Gunder Frank is uitgegeven: *The Underdevelopment of Development* (Chew & Denmark 1996). Eerder had Frank (1969b) het concept ‘ontwikkeling van onderontwikkeling’ ontworpen: wat onderontwikkeling wordt genoemd is een gevolg van de ontwikkeling van het wereldkapitalisme, die grote gebieden in een staat van eenzijdige afhankelijkheid (*dependencia*) heeft gebracht. Wonderlijk genoeg schrijven de redacteurs in het voorwoord van het boek (Chew & Denmark 1996) dat Frank het tegenovergestelde concept, ‘de onderontwikkeling van ontwikkeling’ bedacht heeft. Dit idee heeft Frank echter pas vrij kort geleden gelanceerd; *El Subdesarrollo del Desarrollo* is in 1991 ter perse gegaan. Er heeft dus een opmerkelijke omkering plaatsgevonden: de ontwikkeling van onderontwikkeling is vervangen door de onderontwikkeling van ontwikkeling. Deze postmoderne injectie in Franks *dependencia*-theorie – bij Frank zelf en de auteurs in de genoemde bundel – betekent dat de gedachte van ontwikkeling, modernisering, vooruitgang als zodanig bekritiseerd wordt: zowel kapitalisme als socialisme hebben als ontwikkelingsmodellen afgedaan, Eurocentrisme zal plaats moeten maken voor *humanocentrisme*, een alternatief waarin de lokale mens centraal staat. Wat dit inhoudt en hoe het bereikt zou kunnen worden, blijft echter onduidelijk. In het laatste artikel van het boek voegt Immanuel Wallerstein in zijn ontleding van de ‘ontwikkelingsdroom’ aan de reeks van ontwijkende concepten een nieuw toe: *utopistics*. Dit komt neer op een zekere mate van gelijkheid en een bepaalde vorm van participatieve democratie, en wordt verder slechts in enkele zinnen toegelicht:

Het betekent dat we ons serieus moeten gaan bezig houden met het project om het systeem van de toekomst te ontwerpen – niet door een filosoof-koning maar collectief. We moeten discussiëren over de prioriteiten en het karakter van

de instituties die kunnen zorgen voor de uitvoering (in Chew & Denmark 1996: 361).

In het werk van de nieuwe Frank en zijn collega's komen een aantal aannames naar voren die ook en meer uitgesproken in postmodernistische verhandelingen zijn terug te vinden. Gepleit wordt voor een cultureel diverse en ecologisch evenwichtige mensheid die bestaat uit autonome lokale gemeenschappen zonder een dominerend wereldsysteem. De 'roversstaat' (*predatory state*), vaak in dienst van de agressieve krachten van de mondialisering, dient door de 'burgermaatschappij' (*civil society*) van niet-partijgebonden groepen te worden ontmanteld. Over hoe dit gerealiseerd zou moeten worden, laten de postmoderne auteurs zich niet of slechts in uiterst vage bewoordingen uit. Zo begint een van de belangrijkste onder hen, Arturo Escobar, zijn boek met de volgende intentie: 'de bevrijding van het vertoog, zodat met de opdracht alternatieven te bedenken kan worden begonnen' (Escobar 1995: 14). Hij sluit zijn boek echter af met een nogal sobere conclusie: 'Maar het is te vroeg om zelfs maar de representatievormen te bedenken die dit proces op gang kunnen brengen (...). Uit situaties van culturele hybriditeit of culturele minderheden zouden wel eens andere wegen kunnen ontstaan om de economie op te bouwen, om te voorzien in basisbehoeften, om in sociale groepen bij elkaar te komen' (Escobar 1995: 215, 225).

Dit postmodernisme doet denken aan tal van culturele tegenbewegingen uit het verleden, die opkwamen in reactie op het industriële kapitalisme (zie b.v. Kitching 1989). Gemeenschappelijk aan deze bewegingen was de zoektocht naar alternatieven uit een pre-industrieel verleden, waarin mensen nog in hechte lokale gemeenschappen zouden leven. Conform die traditie pleiten hedendaagse auteurs als Escobar, Esteva, Goulet, Hobart en Ashish Nandy voor een pluriforme wereldcultuur, die gebaseerd is op het oorspronkelijke en het inheemse, en die niet wordt gekenmerkt door (neo-)koloniale en zelfs niet, hoe gek het ook mag klinken, door economische verhoudingen: 'Ondanks de economie is het gewone mensen in de periferie gelukt om een andere logica, een ander geheel van regels in leven te houden. In tegenstelling tot de economie is deze logica ingebed in het sociale weefsel. De tijd is aangebroken om de economie tot zijn eigenlijke marginale plaats terug te dringen' (Esteva 1992: 22). In de praktijk komt dit neer op de verdediging van verschillende tegenculturen, echter ontdaan van iedere kritische reflectie op de politieke economie en op de minder verlichte kantjes van die culturen.

De nadruk op de onafzienbare verscheidenheid van lokale culturen is verbonden met wat wel aangeduid wordt als *holophobia*, angst voor het algemene, het overkoepelende. Dat mensen in verschillende samenlevingen overeenkomstige waarden en belangen hebben, dat zij bijvoorbeeld een vergelijkbaar belang hebben bij een zekere levensstandaard, wordt hiermee ontkend (vgl. Nicholson 1990: 8; Gardner & Lewis 1996: 25; Washbrook 1997; Turner 1997). Ook worden de culturele verschillen niet systematisch in verband gebracht met specifieke historische, in het bijzonder economische ontwikkelingen.

Dit wijst op een andere karakteristiek van het postmoderne denken over ontwikkeling: een verregaand filosofisch idealisme, waarin ideeën of vertogen de grondslag van de werkelijkheid vormen. Generaliserende begrippen zoals ontwikkeling worden slechts beschouwd als elementen van een *regime of representation*, niet als analytische hulpmiddelen om te begrijpen hoe en waarom de wereld is zoals hij is. Kritiek op de *praktijk* van de ontwikkeling is hier vervangen door kritiek op het *vertoog* van ontwikkeling, en het zich bevrijden van dit vertoog geldt als een werkelijke bevrijding. Wat Marx en Engels meer dan honderdvijftig jaar geleden tegen de ‘Duitse ideologie’ van Hegel en de Jong-Hegelianen aanvoerden, is hier opnieuw van toepassing.

Zo spreekt Escobar (1995: 5, 10) van de ‘uitvinding van ontwikkeling’, die ertoe geleid heeft dat de Derde Wereld wordt gezien als een entiteit en die de mogelijkheden van mensen in deze geconstrueerde entiteit om een eigen onafhankelijke koers te volgen heeft ingeperkt:

De realiteit, bondig gesteld, is door het ontwikkelingsvertoog gekoloniseerd. Met name het werk van Foucault over de dynamiek van vertoog en macht in deze presentatie van de sociale werkelijkheid heeft bijgedragen aan het ontrafelen van de mechanismen waardoor een bepaalde vertoogwijze toelaatbare zijnswijzen en denkwijzen produceert en andere diskwalificeert en zelfs onmogelijk maakt. (...) De notie van representatiekaders is het uiteindelijke theoretische en methodologische principe bij het onderzoek naar de mechanismen achter, en de consequenties van, de constructie van de Derde Wereld in/door representatie.

De macht van het Westen is in deze opvatting in de eerste plaats de macht om ideeën op te leggen die indruisen tegen de visies, de verwachtingen en de traditie van de mensen aan het andere eind van de hulprelatie. De acceptatie van de notie van ontwikkeling door mensen in de Derde Wereld heeft ertoe geleid dat zij in hun zoektocht naar moderniteit eenzijdig afhankelijk zijn geworden en zichzelf aan de kant hebben gezet. Om nog een keer Escobar te

citeren: 'Ontwikkeling heeft zich uitsluitend op één kennissysteem, namelijk het westerse, gebaseerd. De dominantie van dit kennissysteem heeft de marginalisering en de diskwalificatie van niet-westerse kennissystemen gedicteerd' (Escobar 1995: 13). Gustavo Esteva (1992: 9) laat zich in vergelijkbare bewoordingen uit: 'de metafoor van ontwikkeling heeft aan een puur westerse historische genealogie mondiale hegemonie verleend en daarmee volken van verschillende culturen beroofd van de mogelijkheid om de vormen van hun sociale leven zelf te definiëren.'

De politieke boodschap die volgt uit een dergelijke Hegeliaanse analyse is duidelijk. Concepten zoals ontwikkeling, vooruitgang en modernisering zijn slechts elementen van het dominante westerse wereldbeeld dat deel uitmaakt van het vigerende machtssysteem en dat op zijn beurt bijdraagt tot de versterking ervan; hoe eerder de niet-westerse mensheid zich hier dus van kan bevrijden, des te beter.

Deze bevrijding houdt ook in dat de niet-westerse mens zich ontdoet van het geloof in de rede, dat zijn wezenlijke authenticiteit aantast. Postmodernisme keert zich in dit opzicht scherp tegen het moderniseringsdenken: 'Het modernistische project stoelt op de bevestiging van de cognitieve kracht van de menselijke rede, en op het uitgangspunt de rede in te zetten in zowel de wereld van de natuur als die van de mens' (Preston 1996: 326).

De in de Europese Verlichting vastgelegde principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap en het geloof in de rede en in de vooruitgang zijn in deze visie bron van kolonialisme, vervreemding en onderdrukking. 'Ontwikkeling' is niets dan een voortzetting van de koloniale verhoudingen, een middel tot het opleggen van neo-koloniale verbanden. In bewoordingen tekenend voor het postmodernisme stelt Neera Chandhoke (1998) dat het 'verhaal van de postkolonialiteit' eigenlijk het oude verhaal van de kolonialiteit is dat door nationale elites, die het staatsbewind hebben geërfd, wordt gereproduceerd. Die nationale elites zijn erop uit de uitbuiting die ooit door de koloniale elites is gestart, te continueren en daarmee de lokale culturen verder uit te hollen. Het collectieve geheugen van de mensen die eerst onder een koloniale macht hebben geleefd en nu onder een staatselite, moest door de staat worden uitgewist teneinde het proces van moderne ontwikkeling vorm te geven. Ashish Nandy (1992: 56) gaat zelfs zo ver te stellen dat iedere moderne staat een pathologische deformatie is. Daarom beschouwt hij 'een inheemse moderne staat als een *contradictio in terminis*'.

Deze postmodernistische kritiek op het ontwikkelingsdenken bevat uitspraken die zich lenen voor nader empirisch onderzoek. De bewering is dat mensen in de lokale samenleving – buiten de staatsstructuren – eigen ideeën en aspiraties hebben die tegengesteld zijn aan de ontwikkelingsdoelstellingen van de moderne staat. Daarbij is men geneigd lokale culturen weer te geven als statisch, geworteld in een authentiek verleden, en tevens als homogene gehelen waarbij onderscheidingen naar klasse, sekse en leeftijd geen rol spelen. Deze veronderstellingen zal ik tegen het licht houden van onderzoeksbevindingen in een concrete Noord-Indiase dorpssetting.

Luisteren naar mensen

De incidenten die in dorpsamenlevingen schering en inslag zijn, en die in talrijke studies naar voren komen, wijzen op onder de oppervlakte liggende tegenstellingen, afgunst en versplintering. De incidenten lijken plotseling aan de kalmte van het dorpsleven te ontspringen. Het is een kalmte die doet vermoeden dat de dorpingen hebben geleerd zich in hun sociale activiteiten en publieke uitspraken aan te passen. Van dergelijke incidenten leert men dat de dominante visies op de sociale orde en op het ontwikkelingstraject niet algemeen geaccepteerd worden. Er is op het lokale vlak eerder sprake van een betwiste wereldvisie dan van een homogene cultuur. De meeste pogingen een dergelijke cultuur als een eenheid te essentialiseren, leggen de visies en aspiraties van de machtelozen verkeerd uit en leggen hen daardoor een normatief (ontwikkelings)model op. Het begrijpen van de voorkeuren en de manier van leven van mensen aan de basis vraagt om een zorgvuldig, geduldig en empathisch luisteren.

Aan de basis, vaak buiten het toezicht van ambtenaren en planners, worden afwijkende visies op ontwikkeling geuit. Naar deze afwijkende, klasse- en genderspecifieke, visies wordt niet gevraagd in de formulering en herformulering van speerpunten in het ontwikkelingsbeleid. Ontwikkelingsprioriteiten volgen inderdaad nauwgezet de politieke agenda van de internationale machtscentra, gecoördineerd door IMF en Wereldbank. De doelstellingen ervan zijn gebaseerd op een macro-economisch model dat vaak, zelfs als economische groei plaatsvindt, de zwakkeren verder marginaliseert. Het postmodernisme stelt dit proces aan de kaak maar schrijft het toe aan ideologische in plaats van economische overheersing. Het heeft bovendien – in zijn pretentie uit naam van de inheemse culturen te spreken – gekozen voor het andere uiterste: inheems essentialisme.

Ontwikkeling van onderaf, met een nadruk op zelfwerkzaamheid, is zowel in de dominante als in de postmoderne benadering het credo geworden. 'Participatieve ontwikkeling', verbonden met diverse tot de verbeelding sprekende begrippen (*grassroots, agency, empowerment, partnership*), wordt sinds het midden van de jaren tachtig door zowel de niet-gouvernementele ontwikkelingsorganisaties als de Wereldbank onderschreven. Een van de baanbrekende bijdragen was het boek *Listen to the People* van Lawrence Salmen, waarin de auteur pleit voor 'een effectieve manier om mensen te betrekken bij de planning en uitvoering van programma's die van invloed op hun leven zijn' (Salmen 1987: 125). Zijn werk, net als dat van David Korten (1990) en Michael Cernea (1991), geeft aan dat de Wereldbank de participatie-ideologie heeft overgenomen van de Niet-Gouvernementele Organisaties (NGO's) die het, in navolging van Paolo Freire, Robert Chambers (1983, 1997) en anderen, als een nieuw wondermiddel naar voren brachten.

De waarachtigheid van deze visie is moeilijk na te gaan. Verschillende factoren kunnen een coherente, structurele toegang tot de doelgroepen bemoeilijken. Bovenal is er bij westerse ontwikkelingsorganisaties vaak sprake van economisch en politiek egocentrisme. Het naar mensen luisteren gebeurt dan op basis van de geaccepteerde grondprincipes van instellingen als het IMF en de Wereldbank, die in het proces van mondialisering aansturen op gelijkschaking van omstandigheden en de dominantie van de markt. Of het gebeurt op basis van de aannames van de postmodernisten, die de verschillen tussen culturen juist accentueren. Zij gaan uit van een hybride wereld 'met vele en facetrijke verschillen', waarin alternatieven gericht moeten zijn op 'de versterking van die verschillen door deze in te bouwen in politieke strategieën en in zelfbedachte en zelfgeleide sociaal-economische experimenten' (Escobar 1995: 215, 223).

Een van de zwaktes van het postmodernisme is het esoterische niveau waarop getheoretiseerd wordt en de minachting voor het verzamelen van data uit het veld. Postmoderne geschriften blinken niet uit in empirische aandacht voor de visies van onderop. Vaak komen ze neer op een neo-oriëntalistische projectie van een traditioneel gedachtengoed. Inachtneming van lokale verschillen maakt ons bewust van het feit dat bevindingen op basis van lokaal uitgevoerd veldwerk niet altijd zeggingskracht hebben voor gehele regio's. Toch kan zorgvuldig gepland en uitgevoerd veldwerk zaken aan het licht brengen waar het postmodernisme nauwelijks aandacht aan besteedt: de opvattingen en oriëntaties van de mensen aan de onderkant van de samenleving. Hoe zien zij ontwikkeling?

Om hier achter te komen, heb ik enquêtes in combinatie met diepte-interviews gehouden in dorpen in Uttar Pradesh, een dichtbevolkte deelstaat in Noord-India. Als vervolg op een onderzoeksproject dat beoogde sociaal-economische veranderingen in kaart te brengen (Lieten 1992, 1996a, 1996b; Lieten & Srivastava 1999) werden twee aangrenzende dorpen in Faizabad, een relatief arm en afgelegen district in deze deelstaat, geselecteerd. De dorpen omvatten respectievelijk ongeveer 130 en 220 huishoudens. De alfabetiseringsgraad van zowel vrouwen (respectievelijk 27,8% en 11,3%) als mannen (respectievelijk 62,6% en 46,5%) geeft een indicatie van de verschillen tussen beide dorpen. De hogere alfabetisering in dorp A is gelieerd aan een meerderheid van Brahmanen in dit dorp, terwijl in dorp B geen enkele familie tot de hogere kasten behoort.

De meerderheid van de huishoudens van de twee dorpen tezamen bezit minder dan een halve hectare land. Slechts veertig families (11% van de huishoudens) bezitten meer dan 2,5 acre (1 hectare). De rijkere grondbezitters wonen in dorp A; een vierde van de boeren in dat dorp beschikt over irrigatiepompen. In dorp B, waar slechts 4,8% van de families meer dan 1 acre grond bezit, heeft nog geen tiende van de families een irrigatiepomp kunnen installeren. De overgrote meerderheid (226 van de 362 huishoudens) kan als kleine boerenhuishoudens worden geclassificeerd, terwijl respectievelijk 29 en 20 huishoudens tot de groepen middelrijke en rijke boeren behoren. Verder halen 39 families hun inkomsten uit agrarische arbeid en zijn 27 huishoudens actief in de ambachten. Deze beroepenverdeling weerspiegelt de agrarische oriëntatie van beide dorpen.

Er bestaat een sterke correlatie tussen grondeigendom en kaste. Terwijl de voormalig onaanraakbaren en de moslims sterk vertegenwoordigd zijn onder de landlozen en kleine grondbezitters, zijn rijke boeren voornamelijk Brahmanen. Vooral in het dorp waar de Brahmanen een meerderheid vormen, zijn de verschillen tussen de kasten groot: het grondeigendom van een individuele Brahmaan is hier gemiddeld 6,5 keer zo groot als dat van iemand uit de kasten van de vroegere onaanraakbaren. De ongelijke toegang tot land wordt verergerd, maar op een bepaalde manier ook weer gecorrigeerd, door de arbeidsmigratie naar de industriële centra in het land. Zo telt een Brahmaanse grootfamilie waarvan 29 leden nog in het dorp verblijven zes mannelijke leden die als overheidsambtenaren in verschillende steden werkzaam zijn. In tegenstelling tot hun analfabete vrouwen, hebben zij allen een hoge opleiding genoten. Het aanvullende inkomen verkregen uit migratie heeft samen met redelijk vruchtbare grond ervoor gezorgd dat de economische situatie van de meeste families verbeterd is.

Op basis van het bezit van huis, voertuigen, agrarisch materieel en andere duurzame goederen, in combinatie met grondeigendom en beroep, heb ik de huishoudens in vijf sociaal-economische groepen ingedeeld, variërend van zeer arm tot zeer rijk. Het beeld dat daaruit voortkomt bevestigt het machtsverwicht van de hoogste kaste. Samen met enkele families uit de lagere kasten en de moslim-elite, behoren zij tot de rijke en zeer rijke families in beide dorpen, terwijl zij niet vertegenwoordigd zijn in de armste categorie.

TABEL 1 VERDELING KASTEN (IN PROCENTEN) OVER SOCIAAL-ECONOMISCHE GROEPEN

Soc.-econ.	Totaal N	Brahmanen	OBC	sc	Moslims
Zeer arm	58	0	10,3	58,7	31
Arm	203	7,9	35,5	36,4	20,2
Gemiddeld	65	23,1	15,4	24,6	36,9
Rijk	31	45,7	28,5	0	25,8
Zeer rijk	5	100	0	0	0
Totaal	362				

Noot: Het Indiase kastensysteem kent een ruwe driedeling. Onderaan staan de voormalig onaanraakbaren. In de Indiase wetgeving wordt, om redenen van positieve discriminatie, aan hen gerefereerd met de term *Scheduled Castes* (sc). Boven hen, maar ook laag in de Hindoe-hiërarchie, staan de *Other Backward Castes* (OBC), die begin jaren negentig ook enige vorm van officiële positieve discriminatie ontvingen. Daarboven bevinden zich drie groepen (waaronder de in deze dorpen wonende Brahmanen) die samen de hoogste kasten vormen en die vroeger veelal de economische, politieke en bestuurlijke macht in handen hadden.

Nadat beide dorpen op sociaal-economisch vlak in kaart gebracht waren, wilde ik een idee krijgen van de percepties van ontwikkelingsprioriteiten bij de dorpelingen. Ik heb 137 respondenten geselecteerd (86 mannen en 51 vrouwen) die gelijkelijk over de verschillende leeftijds- en statuscategorieën en over de verschillende verwantschapsgroepen verdeeld waren (27 Moslims, 39 sc, 41 OBC en 30 Brahmanen; zie noot onder tabel 1 voor uitleg).

Velen voelden zich ongemakkelijk bij mijn indringing in hun leven. Zij liepen niet direct warm voor het doel van het bezoek. Bij algemene vragen over de betekenis van ontwikkeling of de veranderingen die in het dorp gewent waren, was het soms moeilijk antwoorden te verkrijgen. De respondenten veinsden vaak onverschilligheid of onwetendheid. Deze eerste reactie, zo bleek later, werd bepaald door de angst voor een openlijke stellingname. In het dagelijks leven werd vrijwel nooit om hun mening gevraagd, en ze hadden geleerd de opinies van de belangrijke mensen uit het dorp niet te tarten. In eerste instantie verkozen zij dus te berusten in een diplomatiek zwijgen. Wanneer er echter meer vertrouwen ontstond en het informele karakter van de gesprekken duidelijk werd, spraken zij zich wel uit.

De geuite meningen kwamen sterk overeen met de conventionele noties van ontwikkeling. Wegen, scholen, ziekenhuizen, handpompen, riolering, sanitaire voorzieningen en irrigatie behoorden tot de meer tastbare wensen, terwijl in meer abstracte termen een terugkeer van de dorpsethiek en verlossing van de onzekerheid van het bestaan centraal stonden. De wens om naar vroegere normen en waarden terug te keren is niet hetzelfde als de postmoderne gedachte van een terugkeer naar een pre-koloniale eigenheid. Dit verlangen staat veeleer in het teken van een ambivalente reactie op de veranderingen. Aan de ene kant hebben materiële goederen, zoals kleding en twee maaltijden per dag, en infrastructurele voorzieningen, zoals scholing, transport en gezondheidsvoorzieningen, het leven draaglijker gemaakt. Aan de andere kant hebben economisch individualisme, afnemende saamhorigheid en de komst van nieuwe levenswijzen wanorde en onzekerheid gebracht. De zorgen en angsten die dit proces heeft voortgebracht, gaan samen met een toevlucht tot compenserende illusies, dat wil zeggen mentale constructies van de spreekwoordelijke goede oude tijd. Het heden wordt daarin ervaren als de *kaliyug*, de donkere tijd. Onder omstandigheden die als onrecht, wanorde en misère worden ervaren, kan de gedachte aan een verloren tijdperk van rechtvaardigheid, eerlijkheid en rechtschapenheid geruststelling bieden. Vooral de ouderen klagen over een groeiend individualisme en een verval van normen en waarden, maar ook zij hopen op meer economische ontwikkeling. Zij hebben in hun door armoede getekende gebied vooruitgang waargenomen, en hoewel de regio nog steeds arm is, behoren de ergste niveaus van materiële ontbering, analfabetisme en ziekte tot het verleden. Wegen en scholen worden als de sleutel tot ontwikkeling beschouwd. Zij bieden mogelijkheden voor communicatie met de buitenwereld, en brengen nieuwe kennis en technologie en meer kansen op werk naar het dorp.

De ontwikkeling die heeft plaatsgevonden is klasse-specifiek. Zij is gebaseerd op een kapitalistische markteconomie, die een onevenwichtige groei bevorderde, en wordt gestimuleerd door de staat die nauwe banden met de dominante rurale klassen onderhoudt. De ontwikkelingsstaat wordt bestuurd door een bureaucratie die voornamelijk uit deze klassen voortkomt en dienovereenkomstig projecten heeft opgezet die meer aan de rijken dan aan de armen ten goede komen. De armere dorpingen zijn zich scherp bewust van dit ongelijke ontwikkelingsmodel en de invloed van de rijken op de instrumenten van de staatsmacht. Verwijzingen naar de projecten die door de verschillende departementen ondernomen worden, worden dan ook vaak vergezeld van kritische opmerkingen over het geld dat over de balk is gesmeten. Er bestaan talrijke klachten over het feit dat, alhoewel de boeken keurig worden ingevuld, het overgrote deel van de financiering direct in de zakken van de lokale ambtenaren en hun vriendjes terecht is gekomen. Vaak wordt gesuggereerd, en soms met voorbeelden toegelicht, dat wat van de regering komt, ingepikt wordt door de belangrijke mensen.

Niettemin wordt de *sarkar* (overheid) ondubbelzinnig als de belangrijkste en meest betrouwbare partner in het ontwikkelingsproces gezien. De regering wordt in het algemeen niet bekritiseerd om wat ze doet, maar juist om wat ze niet doet, namelijk de corruptie uitroeien: 'Armoede zal ophouden als de oneerlijkheid verdwijnt'. Met name de armere mensen wijzen erop dat de overheid haar best doet, maar dat tussenpersonen vanuit hun strategische positie ervoor zorgen dat de maatregelen de kleine mensen niet bereiken. Er wordt niet gesuggereerd dat de staat een vreemde en vijandige institutie is die overhoop ligt met de gemeenschap in de 'burgermaatschappij' en dat autonomie op de interveniërende staat teruggewonnen zou moeten worden. Men beoordeelt de regering op wat zij voorgeeft te doen, namelijk het voorzien in algemene faciliteiten voor rurale ontwikkeling en doelgroep-gerichte voorzieningen voor de armeren, en men bekritiseert de regering om wat zij laat gebeuren: het wegvloeien van middelen naar haar strategische steungroepen. De armen hechten groot belang aan de eliminatie van corruptie opdat de voordelen van de ontwikkelingsprogramma's de doelgroep kunnen bereiken. Dit suggereert in feite dat er behoefte is aan meer in plaats van minder staatsinterventie. De rovers van de publieke middelen identificeert men niet met de overheid zelf maar met de corrupte makelaars en de rijke families in de burgermaatschappij.

De door postmoderne auteurs veronderstelde dichotomie tussen overheid en volk is in deze zin niet te vinden bij dit segment van de Indiase samenleving. De aanval van het postmodernisme op de staat, in lijn met het anarchisme én

het neo-liberale credo, blijkt niet door dit deel van de rurale bevolking gedeeld te worden, noch door de mensen in vele andere dorpen in Noord-India die ik bestudeerd heb (zie Lieten 1996a, 1996b; Lieten & Srivastava 1999). Het idee van een zelfvoorzienende lokale gemeenschap met geheel eigen normen heeft niet veel voorstanders, zeker niet onder de armere klassen. De staat, die decennia lang door economische en politieke veranderingen is gegroeid, heeft de ruimte van de oude instituties opgevuld. Zoals Pranab Bardhan heeft betoogd, is het binnendringen van de staat in de lokale arena niet alleen het werk van een moderniserende en uitbuitende elite geweest: 'De instituties van de lokale gemeenschap zijn al een hele tijd in ontbinding, tenminste gedeeltelijk als gevolg van interne oorzaken (...). Met de afname van het hiërarchische gezag en met de verandering van de morele en politieke context van het eeuwenoude respect voor gemeenschapsnormen was de penetratie van de staat dus gedeeltelijk een reactie die het institutionele vacuüm opvulde' (Bardhan 1997: 190). Herinvoering van de naar binnen gekeerde lokale instituties is niet waar de armere dorpingen van de lagere kasten naar uitkijken. Vragen vanuit de gemeenschap naar meer gelijkheid en materieel comfort hebben de staat naar de verste uithoeken van het land gebracht, en ondanks de vele kritiek op corruptie en slecht uitgevoerde, inadequate en op de elite gerichte ontwikkelingsprojecten, wordt de supra-lokale staat beschouwd als een potentieel behulpzame bondgenoot. We kunnen hieruit opmaken dat de aanwezigheid van de staat als ontwikkelingsinstitutie op een mandaat van het volk berust.

Wat heeft prioriteit?

Als de staat wordt geaccepteerd als ontwikkelingsinstantie, in welke richting verwacht men dan dat deze zijn beleid uitstippelt? Het voor de hand liggende antwoord is dat zo'n beleid welzijn en geluk naar het grootst mogelijk aantal mensen brengt. Afhankelijk van waar men in filosofische en politieke zin van uitgaat, zal men echter een ander economisch beleid voorstaan. Waar staan de dorpingen in de debatten over ontwikkeling?

De meerderheid van de families van landarbeiders en kleine boeren leeft nog steeds in armoede. Als ziekte en overlijden zich voordoen, als huwelijken geld kosten en als het aantal niet-werkende gezinsleden toeneemt, zal achteruitgang plaatsvinden en het ongenoegen groeien. Een vierde van deze families bezit in het geheel geen duurzame goederen en moet vaak voor kleding en zelfs voor voedsel een lening afsluiten bij hun werkgever of een professionele geldschietter, tegen vijf tot tien procent rente per maand. Als aan de andere kant

het aantal werkende gezinsleden toeneemt en wat inkomsten van familieleden die elders werken aan het huishoudelijk inkomen kunnen worden toegevoegd, is men over het algemeen tevreden. De enquêtegegevens over alle arme huishoudens laten zien dat de positieve en negatieve waarderings voor de veranderingen in economische positie min of meer in evenwicht zijn. Dit beeld past bij een enigszins stagnerende economie. In elk geval vormt het geen reden om met de postmodernisten het hele ontwikkelingsgebeuren te verwerpen als een kracht die tegen de lokale bevolking gericht is.

Eerder werd duidelijk dat de dorpelingen met ontwikkelingsvoorstellen kwamen die tot een conventioneel patroon behoren: wegen, scholen, ziekenhuizen, riolering, enzovoort. Om erachter te kunnen komen wat de prioriteiten zijn, heb ik de respondenten vijf keuzemogelijkheden voorgelegd en hun gevraagd in deze vijf vormen van ontwikkeling een volgorde van belangrijkheid aan te geven. Achtereenvolgens werd hun gevraagd te kiezen tussen één soort interventie en elk van de andere vier types. Iedere keuze werd met een positieve of negatieve waarde gemarkeerd. Als bijvoorbeeld aan onderwijs de voorkeur werd gegeven boven ontwikkelingsfinanciering, landhervormingen en een eerlijk overheidsapparaat, maar niet boven werkgelegenheidsstimulering, kreeg het een +3 score, en kregen de andere, behalve werkgelegenheidsstimulering (+1), de score -1. Door het gemiddelde van de scores van alle respondenten te berekenen ontstond een globaal beeld van de ontwikkelingsprioriteiten. Tabel 2 toont de gemiddelde voorkeuren over de hele steekproef en specifiek de voorkeuren van de twee extreme groepen van zeer armen en zeer rijken. Verschillen tussen mannen en vrouwen waren nauwelijks aanwezig en zijn niet apart vermeld.

TABEL 2 ONTWIKKELINGSPRIORITEITEN

	Allen (N=137)	Ze armen (N=15)	Rijken (N=18)
Onderwijs	-2,00	-3,60	-0,11
Ontwikkelingsfinanciering	-1,88	-1,86	-1,55
Landhervormingen	-1,50	+0,13	-3,22
Goed bestuur	+2,87	+2,93	+2,66
Werkgelegenheidsstimulering	+2,54	+2,66	+2,22

De bevindingen zijn in verschillende opzichten interessant. In meer diepgaande gesprekken die ik met geselecteerde families heb gehouden, hebben zij verder kunnen uitweiten over hun keuzen. Om te beginnen kan gewezen worden op het feit dat de visies van de verschillende klassen omtrent drie types van interventie met elkaar overeenstemmen: de stimulering van werkgelegenheid en het instellen van een transparant en eerlijk overheidsapparaat scoren hoog, terwijl financiële hulpprogramma's opvallend laag scoren. Werkgelegenheidsstimulering krijgt daarentegen een hoge prioriteit als middel om armoede te bestrijden. Enkele mensen zien wel mogelijkheden in leningen voor kleine zelfstandigen, maar ten minste een derde van de respondenten stelt het belang van werk in fabrieken en rurale bedrijven voorop, zodat met name landloze families minstens één betaalde baan per familie kunnen krijgen. Bij onderwijs en landhervormingen is er een verschil van opvattingen tussen de klassen. Waar de arme huishoudens veel verwachten van landhervormingen en niet veel voordelen in onderwijs zien, hebben de rijkere huishoudens de tegenovergestelde mening.

Deze bevindingen zijn om meer redenen verrassend. Veel van de ontwikkelingshulp heeft zich vanaf de jaren zeventig gericht op individuele financiële hulpprogramma's. Nadat overheidsinstanties hierin het voortouw hadden genomen (zoals in het Integrated Rural Development Programme), hebben NGO's het idee overgenomen en onder de vlag van micro-kredietprogramma's nieuw leven ingeblazen. Hoogstwaarschijnlijk hebben arme mensen persoonlijk ondervonden hoe veel van het geld in verkeerde handen is gevallen. Daarnaast heeft de ervaring hun – en de middengroepen – geleerd dat de financiële verplichtingen die aan de leningen vastzitten in mindering van hun toekomstige inkomsten komen en uiteindelijk, gezien de onberekenbaarheid van de markt, niet tot meer financiële zekerheid leiden. Hoogstwaarschijnlijk is hun negatieve houding ten opzichte van ontwikkelingsfinanciering direct gelieerd aan en veroorzaakt door een corrupte, arbitraire, arrogante, ontoegankelijke en onachtzame bureaucratie. De roep om 'goed bestuur', een criterium van de Wereldbank sinds het begin van de jaren negentig, heeft klaarblijkelijk zijn weerklank op het niveau van het dorp, waar het een meer tastbare betekenis krijgt.

Dorpelingen van alle klassen en kasten lijken zich te realiseren dat een eerlijk overheidsapparaat dat beantwoordt aan de behoeften en verwachtingen van mensen, een eerste vereiste is voor het uitvoeren van de op arme doelgroepen gerichte hulpprogramma's. Transparantie en eerlijkheid in de openbare ontwikkelingsplanning zijn van invloed op de 'ontwikkelingsplanning' van de

individuele huishoudens. Deze bevindingen komen overeen met het eerder vermelde algemene vertrouwen in de staat als ontwikkelingsactor.

Men zet zich niet af tegen ontwikkelingsprogramma's van de staat als zodanig, maar tegen de manier waarop de staatsbureaucratie de programma's uitvoert: gedienschtig aan de belangen van de elite. De toeëigening van hulpbronnen door de elite wordt als het werkelijke probleem aan de kaak gesteld. Chambers (1983: 138) gebruikt het beeld van het ganzenbord om de situatie te beschrijven: meer valkuilen dan ladders aan de onderkant van het spelbord zorgen voor een blijvende armoede van de armen, terwijl meer ladders dan valkuilen aan de bovenkant de rijken helpen nog rijker te worden: 'Het gaat erom de tendens om te buigen, de kansenverdeling anders te maken en aan de onderkant meer ladders aan te brengen.'

Ladders naar de moderniteit: dat is een gruwelijke gedachte voor de postmodernisten, maar niet voor arme dorpsbewoners in een Noord-Indiaas district. Zij blijken naar méér moderniteit te streven. Deze moderniteit is niet automatisch een westerse moderniteit. Moderniteit heeft een aantal cruciale kenmerken die te maken hebben met onderwijs, gezondheid, bevrijding van materiële ontbering en mobiliteit. De dorpelingen in de bestudeerde lokale context blijken deze kenmerken duidelijk voor ogen te hebben.

De veronderstelling dat iedere moderniteit westers is, en in feite een handige zet van het Westen is om macht en onderdrukking te handhaven, vormt een fundamentele vergissing van het postmodernisme. David Washbrook heeft met recht gewezen op het feit dat er niet één onveranderlijk model van moderniteit bestaat, maar dat 'moderniteit' in verschillende contexten anders tot uiting komt, afhankelijk van de doorwerking van lokale tradities. Op die manier kan moderniteit zelfs samengaan met een herleving van traditie. Het probleem met het postmodernisme is dat het uitgaat van de geslotenheid van culturele systemen en de logica van historische veranderingen ontkent, veranderingen die zowel door interne mechanismen als externe invloeden worden veroorzaakt. Er bestaat 'een neiging om het Westen te hypostaseren als gekenmerkt door een oorspronkelijke en authentieke cultuur en geschiedenis, waarmee het zich op een absolute manier onderscheidt van alle Andere en Traditionele culturen en geschiedenissen' (Washbrook 1997: 410).

De academische constructie van het Andere stemt niet overeen met de doodgewone wensen van mensen in een 'niet-Westerse' context. In de dorpen die onderwerp van studie waren heb ik meer het Gemeenschappelijke dan het Andere aangetroffen. Verschillen tussen culturen bestaan wel degelijk – met bovendien variaties naar sekse, klasse, leeftijd en lokatie –, maar ook universele kenmerken, die mensen ondanks verschillende sociale verhoudingen, econo-

mische omstandigheden en culturele bijzonderheden met elkaar delen, komen naast de verschillen voor. Algemene principes als billijkheid, rechtvaardigheid, gelijkheid en vrijheid maken waarschijnlijk deel uit van de algemene menselijke conditie. De drang tot ontwikkelen komt hieruit voort. Het aanhangen van universele principes en het grote verhaal van ontwikkeling zijn niet noodzakelijkwijjs in strijd met respect voor de verscheidenheid van culturen.

Conclusie

Ontwikkeling is een omstreden begrip. De realiteit van ontwikkeling is al even omstreden. Het postmodernisme heeft aan dit debat een invloedrijke bijdrage geleverd. Het heeft een groeiend aantal wetenschappers aangetrokken die zich zorgen maken over de scheve ontwikkelingen in een globaliserende wereld. De krachtig geformuleerde verwerping van ontwikkeling gaat echter niet gepaard met de formulering van een concreet alternatief. De postmodernistische school brengt een anti-modernistische boodschap waarin de toekomst geformuleerd wordt in termen van gemeenschapsstructuren uit een pre-modern tijdperk. Het is een projectie die gebaseerd is op romantische noties van harmonie van mensen met elkaar en de natuur. Aan de niet-Europese mens wordt een Anderszijn toegeschreven dat een totaal andere prioriteitsstelling in sociale, politieke en economische doelstellingen impliceert.

Deze denkbeelden zijn theoretisch en ethisch van aard en worden nauwelijks onderbouwd door empirische gegevens. Er wordt gefilosofeerd en gecontesteerd namens 'onderdrukte groepen' in de wereld, maar deze zijn niet voorwerp van onderzoek geweest. In deze bijdrage heb ik gerapporteerd over een dergelijk onderzoek op het platteland van Noord-India. De ideeën die mensen hebben blijken breed geschakeerd te zijn. Het is eerder een kaleidoscoop aan gedachten dan een manifestatie van één homogene cultuur. De lokale bevolking blijkt visies, wensen en verwachtingen te hebben die in hun verscheidenheid niet onderdoen voor de verscheidenheid die men in de meer 'ontwikkelde' wereld aantreft. Er blijkt dus niet zoiets te zijn als een inheemse Indiase cultuur met een gesloten systeem van normen en waarden. Op specifieke punten is er een interne geschakeerdheid naar klassen en kasten en, mag men aannemen, naar sekse en leeftijd. Wat al deze groepen echter gemeen hebben is de verwachting van een ontwikkeling naar moderniteit.

Het werd ook duidelijk dat de lokale bevolking weliswaar kritiek heeft op en ontevreden is over de manier waarop de overheidsinstellingen opereren, maar dat er hoegenaamd geen sprake is van de gedachte van een *predatory state*,

een roversstaat. De vermeende tegenstelling staat–samenleving is een constructie die in India net zo weinig zin heeft als in Nederland. Als er sprake is van een dichotomie, dient die niet tussen ‘staat’ en ‘samenleving’ maar veeleer in de samenleving zelf gelokaliseerd te worden: tussen rijken en armen, machthebbers en machtelozen.

De kritiek op de overheid hangt samen met de economische positie in de samenleving. Rijken klagen eerder over onvoldoende overheidssteun voor de uitbreiding van hun activiteiten in landbouw, industrie en handel. Deze rijken zien in het algemeen ook veel heil in een verdere mondialisering en liberalisering van markten. De armen zijn hier minder gecharmeerd van. Zij verwachten meer van overheidsinterventies waardoor zij een iets beter gegarandeerde toegang hebben tot voedsel, onderwijs, gezondheidszorg en misschien zelfs tot land. Naar een terugkeer naar de traditionele inheemse cultuur hunkeren zij in geen geval. Die cultuur en die samenleving waren toen, meer nog dan nu, gedomineerd door een uitbuitende en onderdrukkende dorpselite. Modernisering is voor de gewone dorpsbewoners de enige uitweg uit een situatie van onderdrukking en armoede.

Literatuur

- Bardhan, Pranab (1997) ‘The state against society: the great divide in Indian social science discourse’, in Sugata Bose & Ayesha Jalal (eds.), *Nationalism, Democracy and Development*, pp. 184-195, New Delhi: Oxford University Press.
- Cernea, Michael (ed.) (1991) *Putting People First. Sociological Variables in Rural Development*, 2nd edition Oxford: OUP for the World Bank.
- Chambers, Robert (1983) *Rural Development. Putting the Last First*, Harlow: Longman.
- Chambers, Robert (1997) *Whose Reality Counts. Putting the Last First*, London: Intermediate Technology Publications.
- Chandhoke, Neera (1998) ‘The assertion of civil society against the state: the case of the post-colonial world’, in Manoranjan Mohanty et al. (eds.), *People’s Rights. Social Movements and the State in the Third World*, pp. 29-44, New Delhi: Sage Publications.
- Chew, Sing & Robert Denemark (eds.) (1996) *The Underdevelopment of Development. Essays in Honor of Andre Gunder Frank*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Cowen, M.P. & R.W. Shenton (1996) *Doctrines of Development*, London: Routledge.
- Escobar, Arturo (1995) *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton: Princeton University Press.

- Esteva, Gustavo (1992) 'Development', in Wolfgang Sachs, *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*, London: Zed Books.
- Frank, Andre Gunder (1969a) *Latin America. Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*, New York.
- Frank, Andre Gunder (1969b) 'Sociology of development and underdevelopment of sociology', in Frank 1969a: 21-95.
- Gardner, Katy & David Lewis (1996) *Anthropology, Development and the Post-Modern Challenge*, London/Chicago: Pluto Press.
- Goulet, Dennis (1971) *Development Ethics. The Cruel Choice: a new concept in the theory of development*, New York: Athen.
- Hettne, Bjorn (1990) *Development Theory and the Three Worlds*, Burnt Mill: Longman.
- Hobart, M. (ed.) (1993) *An Anthropological Critique of Development. The Growth of Ignorance*, London: Routledge.
- Hulme, David & Paul Mosley (1996) *Finance Against Poverty*, 2 volumes, London/New York: Routledge.
- Korten, David (1990) *Getting to the 21st Century. Voluntary Action and the Global Agenda*, West Harford: Kumarian.
- Kitching, Gavin (1989) *Development and Underdevelopment in Historical Perspective*, London: Routledge.
- Lieten, G.K. (1992) *Continuity and Change in Rural West Bengal*, London/New Delhi: Sage.
- Lieten, G.K. (1996a) *Development, Devolution and Democracy. Village Discourse in West Bengal*, New Delhi/London: Sage.
- Lieten, G.K. (1996b) 'Hindu communalism: between caste and class', *Journal of Contemporary Asia* XXVI (2): 236-252.
- Lieten, G.K. & Ravi Srivastava (1999) *Unequal Partners. Power Relations, Devolution and Development in Uttar Pradesh*, New Delhi/London: Sage.
- Liotard, J.F. (1979) *La Condition Postmoderne*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Nandy, Ashish (1987) *Tradition, Tyranny, and Utopias*, Delhi: Oxford University Press.
- Nicholson, L. (ed.) (1990) *Feminism/Post-Modernism*, London: Routledge.
- Peursen, C.A. van (1994) *Na het postmodernisme*, Kampen: Kok Agora.
- Preston, P.W. (1994) *Discourses of Development. State, Market and Polity in the Analysis of Complex Change*, Aldershot: Avebury.
- Salmen, Lawrence F. (1987) *Listen to the People. Participant-Observer Evaluation of Development Projects*, New York: Oxford University Press for the World Bank
- Rist, Gilbert (1997) *The History of Development. From Western Origins to Global Faith*, London: Zed Books.

- Turner, Terence (1997) 'Human rights, human difference: anthropology's contribution to an emancipatory cultural politics', *Journal of Anthropological Research*, 53 (3): 273-291.
- Toye, John (1987) *Dilemmas of Development*, Oxford: Basil Blackwell.
- Veerman, Dick & Christel van Boheemen (1988) *Postmodernisme. Politiek zonder vuilnisvat*, Kampen: Kok Agora.
- Washbrook, David (1997) 'From contemporary sociology to global history', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*: 410-428
- Wilterdink, Nico (2000) *In deze verwarrende tijd. Een terugblik en vooruitblik op de postmoderniteit*, Amsterdam: Vossiuspers AUP.